

fil.f.d. Ülkər Quliyeva
ADU

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNDƏ SEMANTİK ƏLAQƏLƏR

Açar sözlər: söz, söz birləşmələri, semantik əlaqələr, komponent, məna, müasir ingilis dili, dilçilik

Keywords: words, word combinations, semantic relations, component, meaning, Modern English, linguistics

Ключевые слова: слово, словосочетания, семантические связи, компонент, значение, современный английский язык, языкознание

Müasir ingilis dilində söz birləşmələrində sintaktik və semantik əlaqələri şərh etməkdən əvvəl söz birləşməsinə bir dil vahidi və sintaktik vahid kimi müəyyən etməyə, zənnimizcə, məqsədəuyğundur. Məlum olduğu kimi hər hansı məfhumu tərif verərkən bu tərifdə həmin məfhumun başlıca cəhətləri əks olunmalıdır. Bu yazımızda işdə söz birləşməsinin aşağıdakı başlıca cəhətləri nəzərdə tutulur:

1) söz birləşməsi sintaktik vahiddir; 2) sintaktik baxımdan nizamlanmış istənilən birləşmə söz birləşməsi hesab olunur; 3) söz birləşməsi tərkibinə görə ya müstəqil mənalı sözlərdən, məsələn, *to leave the city, marble floor, very good*; və yaxud həm müstəqil mənalı, həm də köməkçi sözlərdən, məsələn, *under the table, on the beach, in the corner* ibarət ola bilər; 4) söz birləşməsinin komponentləri sintaktik əlaqənin istənilən növünə əsasən birləşə bilər.

Beləliklə, ya müstəqil mənalı sözlərdən, ya da həm müstəqil mənalı, həm də köməkçi sözlərdən ibarət olan, sintaktik əlaqənin hər hansı növünə əsaslanan, sintaktik baxımdan nizamlanmış istənilən birləşmə söz birləşməsi hesab olunur.

Söz birləşməsi haqqında nəzəriyyə söz birləşmələrinin daxili və xarici strukturundan, söz birləşmələrinin komponentləri arasında sintaktik və semantik əlaqələrdən, müxtəlif nitq hissələrinin kombinatorikasından bəhs edir.

Suprafəqmənt ünsürlər bu nəzəriyyəyə daxil deyil. Belə ki, söz birləşməsi xətti struktura malik elə bir dil vahiddir ki, bu vahid nitqə qoşulduqda ya cümlənin bir hissəsi, ya da bütöv bir cümlə kimi çıxış edə bilər, lakin bu zaman söz birləşməsi intonasıya və bitmiş fikir vurğusu (фразовое ударение) əldə etməli və kommunikativ funksiya daşmalıdır. Məsələn, baxmayaraq ki, *I am, he is* və yaxud *we read, he reads* söz birləşmələri predikativ əlaqəyə, yəni cütərkibli cümlələrin strukturunu xarakterizə edən sintaktik əlaqəyə əsaslanır, bu söz birləşmələri cümlə deyil, çünki bunlar bitmiş fikir vurğusundan (фразовое ударение), intonasiyadan məhrumdur və kommunikativ funksiya daşımır, yəni sintaktik strukturu cümləyə çevirən bütün xüsusiyyətlərdən məhrumdur. Bu strukturları hətta cümlə modeli də hesab etmək olmaz, çünki bu birləşmələr cümlə modelini xarakterizə edən suprafəqmənt ünsürlərdən məhrumdur. Yuxarıda qeyd olunan birləşmələr ona görə söz birləşməsi hesab olunur ki, bunlar sadəcə olaraq müəyyən nitq hissələrinin kombinatorikasını və strukturun əsaslandığı sintaktik əlaqə növünü əks etdirir. Bu birləşmələrin komponentlərinin cümlədə baş üzvlər kimi çıxış etməsi məsələnin mahiyyətini dəyişmir. Söz birləşməsi

səviyyəsində dil ünsürlərinin sintaktik struktur əmələ gətirmək üçün düzgün birləşmə qaydaları və qanunauyğunluqları araşdırılır. Məhz bütün bunlara görə söz birləşməsinə verilən izahatlardan ən əlverişlisi qeyd olunan izahat hesab olunur.

Sintaksisin vahidləri olan söz birləşməsi və cümlə arasında qarşılıqlı əlaqə bir qədər fərqlidir. Cümlə, adətən, söz birləşməsindən daha yüksək səviyyənin vahidi hesab olunur. Lakin bir sıra dilçilər, məsələn, Y.S.Maslov hesab edir ki, söz birləşməsi ya bütöv bir cümlə, ya da cümlənin bir hissəsi ola bilər, cümlə isə bir və ya bir neçə söz birləşməsindən, yaxud tək bir sözdən də ibarət ola bilər [6, s.17]. Y.Seyidovun qeyd etdiyi kimi söz birləşmələrini tədqiq edərkən onların daxili mahiyyətini, ümumi məna əsasını müəyyənləşdirmək məsələsi ilk planda durur [1, s. 22].

*Söz birləşməsinin semantikasi deyəndə sadəcə onun komponentlərinin mənalının məcmuyunu deyil, bu komponentlərin leksik mənalının mürəkkəb əlaqəsi başa düşülür. Belə ki, məsələn, "table" sözü təcrid olunmuş şəkildə hər şeydən əvvəl mebelə aid olan əşya assosiasiyası yaradır. Lakin söz birləşməsi tərkibində bu sözün əsas mənası müxtəlif dərəcəli modifikasiyalara uğrayır, məsələn, *King Arthur and his Round table* birləşməsində "table" sözü əsas mənasını, yəni "a piece of furniture" mənasını itirir və *Round table* birləşməsi "King Arthur's knights" kimi başa düşülür. "To be at table" söz birləşməsində isə "table" sözü "to be" feli ilə birləşərək yeni məna əldə edir və bu birləşmə "having a meal" mənasını verir *to be at the table* – table sözü mebel kimi, *to be at table* süfrə arxası kimi başa düşülür.*

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, söz birləşmələrinin əksəriyyətində komponentlərin əsas mənası saxlanılır, bununla belə, bu söz birləşmələrinin ümumi mənası komponentlərin hər birinin ayrılıqda götürülmüş mənasından fərqlənir. Buradan belə çıxır ki, söz birləşməsinin ümumi mənası onu əmələ gətirən komponentlərin mənalının sadəcə məcmuyunu deyil.

*Buna, məsələn, isim + isim tərkibli atributiv söz birləşmələri əyani sübutdur. Məlum olduğu kimi, belə birləşmələrin ümumi mənası komponentlərin yalnız semantik əlaqəsindən deyil, həm də onların bir-birinə nisbətən mövqeyindən də asındır. Məsələn, tərkibinə görə eyni, lakin tərtibatına görə bir-birindən fərqlənən söz birləşmələrində komponentlərin bir-birinə nisbətən mövqeyinin söz birləşməsinin ümumi mənasına təsiri müşahidə olunur: *a dog house* və *a house dog* birləşmələri bu qəbildəndir.*

*Birinci söz birləşməsinin (a dog house) mənasını "a house in which a dog lives" kimi açıqlamaq olar, lakin ikinci söz birləşməsi (a house dog) heç də "a dog that lives in a house" demək deyil. Və yaxud *a garden flower* və *a flower garden* söz birləşmələri də göstərir ki, bu birləşmənin ümumi mənası onların komponentlərinin mənalının sadəcə məcmuyunu deyil, bu məna komponentlərinin semantik cəhətdən mürəkkəb əlaqəsi nəticəsində meydana gəlir.*

Ümumiyyətlə, isim + isim tərkibli atributiv söz birləşmələrində komponentlər arasında semantik əlaqələr müxtəlif şəkildə təzahür edir. Məsələn, "a fruit salad" birləşməsi meyvələrdən hazırlanmış salat mənasını verir, "a fruit knife" birləşməsində komponentlər arasında əlaqələr bir qədər fərqlənir – bu söz birləşməsi meyvələrin təmizlənməsi və doğranması üçün nəzərdə tutulmuş bıçaq mənasını verir. Göründüyü kimi, birinci birləşmədə bütöv və onun tərkib hissəsi arasında əlaqə, ikinci

ci birləşmədə isə alət və onun təyinatı arasında əlaqə ifadə olunmuşdur. Və yaxud **“a Vietnam village”** söz birləşməsi Vyetnamda yerləşən kənd mənasını verir, **“an Oxford man”** söz birləşməsi Oksford Universitetində təhsil almış şəxs mənasını verir.

Bir çox elmi işlərdə istifadə olunmuş aşağıdakı isim + isim tərkibli iki atributiv söz birləşməsinin müqayisəsi də diqqəti cəlb edir: **alligator shoes** və **horse shoes**. Birinci birləşmə timsah dərisindən istehsal olunmuş ayaqqabı mənasını verir, lakin ikinci birləşmə heç də **“at dərisindən hazırlanmış ayaqqabı”** demək deyil, bu söz birləşməsi **“nal”** mənasını verir.

İki isimdən ibarət olan və əsas komponenti canlı isimlə ifadə olunmuş atributiv söz birləşmələrinin müqayisəsi də göstərir ki, belə strukturlarda komponentlər arasında semantik əlaqələr müxtəlif cür təzahür edə bilər, məsələn, **an orphan child** və **wine waiter** söz birləşmələrini müqayisə edək-birinci birləşmənin mənası **“a child who is an orphan** kimi açıqlana bilər, lakin ikinci birləşmənin semantik xüsusiyyəti tamamilə bundan fərqlidir və birinci struktura uyğun (analoji) olaraq açıqlana bilməz.

Məsələn, sifət + isim tərkibli söz birləşmələrində sifətin ifadə etdiyi mənə birləşdiyi isimdən asılı olaraq müxtəlif modifikasiyalara uğrayır. **“White”** sifətinin aşağıdakı söz birləşmələrində ifadə etdiyi mənalar buna misal ola bilər: **white hair (an old man with white hair); a white lie (a harmless lie); white meat (pork, veal, poultry)**. Və yaxud feli birləşmələrdə felin mənasının müxtəlif modifikasiyalara uğraması da buna sübutdur: **to run fast; to run a business; to run a splinter into one’s finger; to run a car into a garage; to run a comb through one’s hair; to run dry; to run a hotel, to run a thread into a needle** və s.

Söz birləşməsinin komponentləri müəyyən semantik modifikasiyalara uğramaqdan başqa, həm də xüsusi semantik əlaqələrlə bağlanır, məsələn, **a fruit knife** tipli söz birləşmələri komponentləri arasında atributiv əlaqə ilə xarakterizə olunur. Və yaxud feli birləşmələrdə **to run a car; to run a business** kimi birləşmələr obyekt əlaqəsi ilə, **to run fast; to throw (the statue) on the floor** kimi strukturlar isə relyativ əlaqə ilə xarakterizə olunur. Belə əlaqələr haqqında bu fəsilə ətraflı danışılacaq.

Dilçilik ədəbiyyatında söz birləşməsinin struktur bitkinliyi haqqında da maraqlı fikirlərə rast gəlinir. Məsələn, V.V.Burlakova belə hesab edir ki, söz birləşməsinin struktur bitkinliyi iki üsulla təmin oluna (reallaşa) bilər: substitusiyaya (əvəzetmə) və representasiyaya (təmsil olunma). Substitusiyaya əsaslanır. Substitusiyaya mətn daxilində qeyd olunan müəyyən dil vahidinin təkrar olunmaması məqsədilə və qənaət xatirinə başqa vahidlə əvəz olunmasıdır [4, s. 37].

Əvəzləyici vahid əvəz olunan vahiddən kiçik də ola bilər, məsələn, ayrıca bir ünsür bütöv söz birləşməsinə əvəz edə bilər.

İngilis dilində bir qrup dil vahidləri əvəzləyici funksiyası daşıyır, bunların hər biri müəyyən nitq hissəsi üçün xarakterikdir, məsələn, isimləri əvəz etmək üçün ən çox **“one”** sözü istifadə olunur: **a black dog and two gray ones; He is a doctor and his wife is one, too**.

Dilçilərin əksəriyyəti üçüncü şəxs əvəzliliklərini (tək və cəm) əvəzləyici vahidlərə aid edirlər. Üçüncü şəxs əvəzlilikləri də **“one”** əvəzləyici dil vahidi kimi mətn daxilində ismi əvəz edə bilər, lakin bu əvəzliliklər **“one”** sözündən fərqli

olaraq bütövlükdə ismi birləşməni, yəni həm ismi, həm də onun atributlarını əvəz edə bilər. Məsələn, **Rudolph’s wife sat on a bench in the park.; She was playing with her daughter.**

Lakin **“one”** əvəzləyici vahidi ismin atributlarını deyil, yalnız ismin özünü əvəz edir: **an old bear and five young ones.**

Bundan başqa **“one”** sözü və onun əvəz etdiyi isim müxtəlif referent aidliyi ilə xarakterizə olunur, lakin üçüncü şəxs əvəzlilikləri (tək, cəm) və onların əvəz etdiyi isim eyni referent aidliyi ilə xarakterizə olunur: **Rudolph’s wife = she.**

That / those işarə əvəzlilikləri də əvəzedici funksiya daşıya bilər: **The best coal is that from Newcastle.; The cost of oil is less than that of gas.; More apples? Have you eaten all those we bought?**

Müstəqil mənalı fellər üçün əvəzləyici dil vahidi **“do”** feli hesab olunur: **She sleeps more than I do.**

Digər nitq hissələrinə xarakterik olan əvəzləyici vahidlərə az təsadüf olunur. Məsələn, sifət predikativ funksiyasında **“so”** sözü ilə əvəz oluna bilər: **He is clever, but his brother is still more so.**

Representasiya substitusiyadan onunla fərqlənir ki, qeyd olunan müəyyən dil vahidinin təkrar olunmaması məqsədilə və qənaət xatirinə substitusiyada olduğu kimi sintaktik struktura başqa vahid daxil edilmir, qeyd olunan vahidin, daha dəqiq desək, söz birləşməsinin yalnız bir hissəsi bütöv birləşməni təmsil edir (əvəz edir): **I could not help them though I tried to.**

Bu strukturda **“to”** məsdər hissəciyi **“to help them”** söz birləşməsinin representantı kimi çıxış edir. Baxmayaraq ki, representant vasitəsilə ifadə olunmuş birləşmənin qalan hissəsi implikasiyadadır, bu söz birləşməsi struktur cəhətdən bitkindir və qrammatik struktur hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, komponentlərindən biri əvəzləyici sözlə ifadə olunmuş söz birləşmələri qrammatik cəhətdən nizamlanmış struktur kimi müstəqil mövcud ola bilər (**a black one**), lakin representant vasitəsilə ifadə olunmuş birləşmə təmsil etdiyi strukturla əlaqəsi olmadan, ayrılıqda, müstəqil mövcud ola bilməz.

Ədəbiyyat

- 1) Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. – Bakı: Maarif, 1966.
- 2) Бархударов Л.С. Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. М., - Высшая школа, 1973 г.
- 3) Бурлакова В.В. Основы структуры словосочетания в современном английском языке. – Л., ЛГУ 1975 г.
- 4) Бурлакова В.В. Синтаксические структуры современного английского языка. – М., Просвещение, 1984 г.
- 5) Винаградов В.В. Из истории изучения русского синтаксиса. – М. 1958 г.
- 6) Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М., - Высшая школа, 1975 г.
- 7) Л.Ельмслев. «Пролегомены к теории языка» 1963 г.

Summary

On semantic relations of word combinations

This article deals with word combinations. The author tries to study the semantic relation in general sense and within word combinations, and uses them in context in order to explain the exact meanings of word combinations.

Резюме

О семантических связях в словосочетаниях

В статье рассматриваются значения словосочетаний. Автор пытается изучить семантические связи в общем значении и в словосочетаниях, употребляя их в контексте чтобы объяснить значение словосочетаний.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. A. Cəfərov
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
03.02.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.02.2017